A ±0 O Ъ

H5 i O\ L

Баккожа МҮ Қ АИ

«Аm тілі» баспасы
Алматы — 2008 жыл

Бақ қ ожа МҮ Қ А

Таццамалы шығ армалар

Төртінші том

ЖЛЛГЫЗ ЖҰЛЯУ

Роман

«Лна тілі» баспасы
Ллматы — 2008 жыл

ББК84 Каз 7-44
М 83

*Қ азақ стан Республикасы Мәдениет және ақ парат министрлігі
Ақ парат жәнемурагат комитетінің багдарламасы бойынша шыгарылды.*

М 83 **Баккожа** МҰҚ АИ.**“Тандамалы шыгармалар”,** 4-том. *(Роман). Қ урастырган — Ахметова Нуржамал.* — Алматы: “Ана тілі”, 2008 ж. — 368 бет.

ISBN 9965-670-74-9

Қ аламгердің тандамалы шыгармаларының 4 томына <Жалғ ыз жаяу» романы еніп отыр. Бұ л романның негіз кейіпкері Айбек тарихи аласапырандар салдарынан саналуан шырғ аландарды бастан кешіреді. Қ ай заманда да әр адамның ө мірі халық тагдырымен сабактас. Халық ты бақ ытты ететін — босгаң дық , тәуелсіздік. Сан мың жылдың кө кейінен кетпеген осы ой — шығ арманын басты кө ркемдік нысанасы.

ББК 84 Каз 7-44

ISBN 9965-670-74-9
ISBN 9965-670-49-8

© Баққ ожа МҰ Қ АИ., 2008
© “Ана тілі” баспасы ЖШС, 2008

Бірінші тарау

і

Кегжите көтерген басын жан-жағына сәнмен бұрып, кезер басып келе жаткан, үстінде қылаудай кіршік жок ақ ешкінің денесін күміспен күптеп койғандай, күнмен шағылыс сәуле шашатын сиякты, карағанкөзді карыктырады. Соны ілескен еліктің лағы үркектеп, тірсегі дірілдеп, үп еткенге үрейленіп, жан-жағына жалтак-жалтак карайды. Ак ешкінің емшегінен сүт тамшылап келеді. Сүт тамған жерге көзді ашып-жұмғанша шок-шок гүл өсіп шығады. Аппак сүт, кып-кызыл гүл...

Еліктің лағы тізерлеп отырып, ак ешкінің емшегіне ем бастады. Аппак сүт әп-сәтге кып-кызыл канға айналды. Кенет ак ешкі басын шалт көтеріп алды да, Айбекке жалт карады. Көзі адамдікінен, Матвей көкесінікінен айнымайды екен. Матвей кекесі ғой мынау! Денесі - мал, басы — адам. Апырай, апыр-ай!.. Гүлдегені қып-кызыл кан екен... Кенет калың карағайдың арасынан атылып жолбарыс шыкты да, ак ешкіге ұмтылды. Ак ешкі адам даусымен шыңғырып жіберді. Лак та сәбише шырылдап коя берді.

Сол шырыл бейқұт түннің әлдиімен мүлгіп жаткан дүниені шырт ұйкьщан шымшып оятгы...

Шошып оянған Айбек басын шалт көтеріп алды. Көтерсе көргісіз сокыр түн. Серіктері шырт ұйкыда, үңгірдің тұсынан әртүрлі қорыл, құлакка үрей камайтын оңдер үн естіледі. Қауіп алар ештеңе сезбесе де, Айбектің көңілі орнына түспеді. Сезімін сезік кытыктап, байыз тауып жата алмай, сыртка шықты.

Орақ пошымдас айдың жүкара-жұкара акжемделген сұлбаға ана калыпты. Ай деген аты болмаса, құдык түбінде жатқан айнаның сынығындай әрең көрінеді. Жыпырлаған жұлды

жымың-жымың етеді. Күні бойы еліріп, екілене соғысы, кісінің берекесін алатын есірік жел де бәсең. Қарсы беттегі қалың карағайдың әлсіз шуылы мен Текес өзенінің өктемінегүр күлагы үйренген.

Дйбек ежелгі әдетімен төңірегін секемшіл көзбен тінтін шыкты, кауіптенетін ештеңе жоқ тәрізді. Бірақ ку көңегізіп, секемі сейілмей койды. Тырс еткен дыбысқа елендеп, құлак түреді.

"Жанағы түстің әсері шығар”, — деп ойлады. Бірақ ойы алағызған көңіліне алданыш бола алмады. Әр қашан осылай. Осы түсті көрсе, жүрегін үрей кысып, көпке дейін өзіне келе алмай, басы мәңгіріп, есеңгіреп жүргені. Біреулерге жорықта болып, бірнеше рет окталғанмен, тәуекелі жетпеді. Көргенүтсін жаксыға жору әдеті еді. Қазір де сөйтгі... “Ак — құсашықтың нышаны, лак періштеғой. Көзі Матвей көкемдікіне йшнамайды екен”.

Басы мәңгіріп, жайсыз сезімнің құшағынан шыға алмай тұрған ол тас лақтырым жерден әлдекімдердің карандағанбұсын байкады. Сәп салып карады, әлдекімдер жакығщап келе жатқан тәрізді. Дауыстап еді, ешкім жауап бермеді. Жалт беріп, үлкен тастын ығын паналады. Күзетші таска сүйеніп, ұйықтар екен, жүмсақ теуіп оятып жіберді де, тағы дауыстады.

— Токта! Кімсің?

Үн жоқ. Енді анык байқады, карандаған топ жақ қарарқа тастардың ығын паналап, жылжып жакындап қалыпты. Жүрек бір қауіпті сезіп, әлсіз ғана шым етті. Жанына жүгіріп келген Майлыға жалт бұрылып, тістене тіл қатгы.

— Күзетшілер кайда?

— Үйықтап калған ғой.

— Әй-й!

Тып-тымық түнді жаңғырықтырып, айкайлап жіберді д карауытқан бір бейнені жобақ арауылға алып, шүріп басып калды. Майлы да атты. Сол сол-ак екен карсы жак ок жаудырды. Кауігітен қаперсіз ұйыктап жатқандар не болғанын білмей әбігер. Әр-әр түстан үрейлі дауыстар естіле бастады.

— Тастандар каруларынды! — Әмірлі дауыс жақынан маңына естілді. - Сендер қоршауда калдындар!

Небір киын кезде жол тауып, құтылып кетіп жүрген Әйбек тобы тез арада ес жиып алды. Бір тобы әмірлі дауыс шыккан тұска каратып ок атып, кейін шегінді. Осы сәт екінші бір өктем үн

желке тұстан естілді. Шегініп бара жаткан топ окыс токтап, киғаштай кашты.

—Беріліндер! Сендер коршауда калдындар.

Ок жауып кеггі. Қиғаштай кашкан топ бас көтермейтынға кадды.

Айбек жартастың ығында тұрып, бейберекет атылғантың даусына құлак түрді. Шынында да коршауда калғанкты сия Куғыншылар алдыңғы жактан ғана келмепті, екі кашада алып үлгеріпті. Қарсыласып опа таппасын түсінген ол салыты шығуды ғана ойлады.

—Атындар! Ат-т!

Асадовтың даусын жазбай таныды. Бірак ешкім бас көтере қоймады, арагідік әр-әр тұстан жалғыз жарым мылтатылғаны болмаса барлығы бұғып жатыр. Әркайсысы аман калуды ойлайтын тәрізді. Айбек бас камын ойлап, бұғып жаткан серіктерін жазғырған жок. Кайта өңеші жыртылардай кайлап, небір былапыт сөзді кұсып жаткан Асадовка жыны келді.

—Атындар! Ат-т-т иггің ғана!..

Тапанша таре-таре атылды да, үні өшті. Әлдекімнің гіріге карай еңбектеп бара жатканын көзі шалды, кенет бойын сұрапыл үрей билеп алды. Жалғыз калып коярдай жаны дызыкты.

—Үштекшеге карай... Қозғал!..

Майлы еңбектей жөнелді. Айбек жартастың ығында сәл тұрды да, атыс аздап толас тапкан бір сәтте екі-үш секіріп, үңгірдің аузына жетіп құлады. Оның карасын кубіргенше октың жолын жартас кесті.

—Қозғалмандар! —Әмірлі үн тіпті жакыннан естілді. —Айбек, беріл! Баскалардың обалына калма. Максатсыз карсыласканды койындар! Жазанды ауырлатпа, Айбек. Акылға кел.

Айбек кинала езу тартты, аз-кем уакыт кимыл-кыбырсыз жатты, сосын жер бауырлап алға жылжыды. Үңгірдің тысын айналған соң орнынан тұрды да, кұлама жартасты кадап томен тартты.

Майлы күтіп тұр екен.

—Айбек, бол енді! Мергенді томен түсіріп жібердім.

Айбек жартастың жиегіне жакындап, төменге көз салды ештеңе көрінбейді, кап-кара түнек. Өкшелей кутаперден кұтылғандай терең күрсінді де, Майлы ұстап тұрканға жармасып, томен түсті. Калбалактап жүгіріп келе жаткан адамға мылтығын кезеніп:

—Бұл кім? —деп сұрады Майлы.

—Бұл мен, Асадов. Ах, иттің ғана балалары! Бізді тап кетті!

Маіілы үндеген жок. Осы кезде бері беттеп келе жаткандардың дабыр-дүбыры естілді.

—Тапаншам түсіп калыпты! Қап!.. Келіп калды! Ұстамақ, тап үста!

Асадов ай-шай жок арканға жармасып, томен түсе бастады.

—Токта! Көтер колынды!..

“Майлы калып койды-ау”. Жакпар таска арка сүйеп, тізесін құргатып отырған Айбек орнынан атып тұрды. Майлының ызалы даусын құлағы шалды.

—Тірідей... Тірідей берілмеспін!

Тарс-тұрс мылтык атылды.

—Ай-й-й! —Майлы ашына айқайлап, арқанды босатып жіберді, екінші текшенің оргасына келіп калған Асадов топ етіп құлап түсті. Жоғарыдан тас домалады, артынша әлдекім құздың табанына карай секіріп кетті. Айбек оның кім екенін білді. Бүкіл денесі жиырылып, катты тістеніп, екі көзін жұмып алды. “А-а-а” деген ащы айкай тауды жаңғырыктырып, біразға дейін басылмай койды. Жаңағы жаңғырык басылғанша Айбек тастай күйі калшиып катты да түрды. Әлден соң иегі кемсендеп, тамағына тастай катгы зат кептелді.

Куғыншылар кабакка жетті. Шалкайып кырап тапаншасын уатып жіберердей кысып, жоғары кезеп сәл тұрды да, кайта түсірді. Әлдекімнің өксіп жылағаны естілді.

—Айбек шығар, сірә.

—Е, баска кім деп едің? Мынандай құздан одан баска кім секіруші еді?

—Жок! Ол емес! Ол баска! Ай-й-бек!.. —Өксік арала карлыккан дауысты танып, селт ете түсті. Өз құлағына өзі сенбей, мең-зең болып, меңірейіп түр. Әлгі дауыс тағы естілді. “Сол”, —деп күбірледі. —Сол!”.

—Ай-й-бек! - Қарлық кан дауыс кап-кара түнді какырады. Айбек басын шалт көтеріп алды.

—Мә, мына шалың жылап тұр. Бандит өлді деп жылайды. Е-е, белгілі болды.

—Каблан! Ой, кой енді! Жынданғанбысың?! Бұл шал болмаса, сен екеуміз Айбектің соңында сүмендеп, әлі біраз жүр кептірер едік.

—Бүл неге жылайды, ей, а?! Неге, а? Коне, түс алдыма!..

Куғ ыншылардын дауы осымен тыйылды.

—Аһ !.. —Асадов кинала ынырсып, ең бектеп касыналді.
- Аяғ ым!.. Сынып кеткен шығ ар. А-а-һ !.. Шыдатпай барады.

—Шыда, мырза, - деді манадан бері ү нсіз отырғ ан Мерген. - Жоғ арыдағ ылар естіп койса, кай тесікке кіріп кетеріңді білмей қ аларсың .

— Шыдадейді! Қ иналатын сен емессің , әрине. Аһ -һ !..

Мерген мырс кү лді.

—Неге кү лесің , иггің баласы!

—Жә, мырза, кызба! Ө з акылың кем болса, тындап үйрен жө н.

Асадов ө лердей ашуланып отырса да, “надан казактың ” жаң ағ ы сө зіне мырс кү лді.

—Данышпан!.. Акылгө й!.. Ах, сволочь!..

—Мырза! Қ айтып ал сө зінді!..

—Жә, доғ арың дар! —деді Айбек каткыл дауыспен. Еукі жым болды.

Дең ғ аза шу саябырсығ ан, әредік-әредікте әлдекімнің ызірлі ү ні естіліп қ алады. Ө зін кө рмесе де, бұ л дауыс иесін сырттай жақ сы таниды. Шалдиннің орнына келген застава бастығы Иван Головтың істеріне кұ лағ ы канык. Асырып айтуғ а казактың аузында ол туралы алыпкашты әң гіме кө п. Дакпырттың да сү рапыл сұ сы, әсері бола ма, осы бейтаныстын есімін естісе, абыржитыны рас. Соң ына тү скен Голов жасағ ымен бетпе келіп, шайқ аса кетуден тайсактап, тайкып шығ а беріпті де сондыктан. Ол соң ына тү скелі кашумен келеді. “Осы менің бетін кайтарып тастайыншы”, —деп ниеттенген де емес, бекер кан тө кпейін дейді. Ақ ыры, міне, кашып жү ріп какпанға оңай тү сіп қ алды.

Жең іл кү рсініп, аяғ ын кө сіп жіберді де, шалкайып аспанғ а карады. Жыпырлағ ан жұ лдыздарғ а кө з салып отырып, ү лкендердің : “Жұ лдыз жиі шыкса, кү н ашык болады” дейтін сө зін есіне алды.

“Мағ ан енді кү ннің ашык болғ анының керегі не? Аспан неге қ ұ лап тү спейді? Карғ ыс аткан кара жер карс айырылып, бізді неге жұ тпайды?! Ит тірліктің мағ ан арнағ ан азабының таусылмағ аны ғ ой, сірә. О, сұ м дү ние!”.

Бар даусымен айкайлап, егіліп бір жылағ ысы келіп кетті. Бірак ашу-ыза кернеп, кек каткан кө нілі босамады. Не ө лі, не

тірі емес, екі ұдай күйге түсіп, түпсіз терең асау, үмітсіз көзбен үрейлене карап, сүлейсапа бір халде отырды да қойды.

2

Сарғайып таң атканша екінші текшеде, өң киген жартас астында бүрісіп-бүрісіп тығылып отырған үшеу кушылардың біржола кеткенін білсе де козғалуға асыкпады. Әрқайсысының кеңілінде бір күдік.

Айбек үнсіз, аркасын жартасқа сүйеп, кимыл-кыбырсыз отыр. Екі көзі жұмулы, ұйықтап отыр ма, жок әлде ояу ма, бұл қалған екеуіне жұмбақ. Қанша жыл бірге жүрсе де, мұның сиқын ұғып каныпп болмаған. Оның катты ашуланғанда, ешкімді аямас каталдығын ғана біледі. Жол бастап, алға шығуға Асадтың тәуекелі жетпейді. Сырттай қарағанда көзге оқшау түсуге тырыспайтын, өзімен-өзі жүретін томаға-тұйык жігіт. Өзгені накак каралап, тізе батырғанын керген емес. Жанында айыкпас дерті бардай қабағы түнеріп. калың топтан жырақ, кашаяк жүретін бір жан. Жасы отызға келмесе де кару асынған жүз елу каралы “сен тұр, мен атайын” дейтін жігітгің сардарынан гөрі бейбіт елдің ақылшысы есепті дегдар картка көбірек ұксайды.

Жаралы аяғын жартасқа іліп, шалкайып жатқан Асад оған ұрлана қарады. Күн тиіп, жел қағып тотыккан жүзі түтігіп кетіпті, бетінде бір тамшы кан жоқ, екі көзін бір нүктеден алмай сұрланып отыр.

Бір ретте осының кәріне ұшырағаны бар. Құдай сақтап, дүре жеп күтылды. Кім білсін, бәлкім, араларына жақында келген кірме болғандыктан, кешірім жасаған шығар. Мұның орнында баска біреу болғанда кебін киері де, кебенек киері де бір Құдайға ғана анык еді.

Сол окиғадан кейін Айбектен беті мыктап кайтты. Ештеңеге араласпай тыныш жүрді. Акыры шыдай алмады. Бұрынғы ұмытылды-ау деген кезде ежелгі әдетіне кайта басты. Адам пақыр үйренген кәсібінен біраз уакыт кол үзіп калса, набайы таусылған кәнігі насыбайшыдай берекесі кашып, кінәсізден кінәрат тауып, болар-болмаска шамданып, тиісерге кара таппай бүлінеді екен. Бұл соны ұқты. Сол жолы түнде қапыда келіп, екі бірдей казак ауылын талап, тонап, өртеп кетті. Содан Айбек кашан біліп қояр екен деп мазасы кашып, куыстанып жүрген. Бірге барған жігіттердің қара бастың камын [illegible]

калғанын Айбекке болған жағдайды ешкашан айта алмас түсінген соң, көңілі орнына түскен. Түнгі жорыктарға жігіттерді тандап алып жүрді. Не бүлдірсе де, жымын білдірмейді, сұрап жатса өтірік айта салады. Осы айтып кояды-ау деп күдік-тенген адамды ауыл өртеніп, аласапыран болып жатканда ың ғайын тауып атып кетеді. Оның калай өлгенін кім ескеріп, біліп жатыр?! Өлді, бітті. Мерт болған жолдасының денесін көргенде, канына кзрайып алған жігітгер біреуді аяған ба?! Қайда кашарын білмей, есі кетіп дүрліккен жүргты атып, ұлып есіріп кететін. Аямайтын, аянбайтын.

Осы бір қаны кызба, акыл-ойы кем әпербакан тобырдың колымен талай рет от көседі, мамыражай тіршілігіне мажырап, бейкам жатқан орыс, казак ауылдарын түн ішінде дүркіріп, сүргінге салды. Сонда да көңіліне шемен болып байлан кек кайтпады, ызасы таркай коймады. Казактарға бекер кектенбейді. Бәлшебектердің сойыл соғарына айналған каймана казаның кесірінен сонау он сегізінші жылдын көктемінен келер жылдын күзіне дейін арнайы дайындыктан өткен, мұздай карулан орыс армиясы Верныйға карай жылжи алмай, Черкасскінің түбінде омалып жатгы. Өлермен казактар болмағанда, айналасы екі-үш айда Анненковтың әскері Верныйды басып алар еді. Казактар бәлшебектерге азык-түлік тасып, күш-көлігін беріп қана қоймай, сойыл-шокпарын көтеріп, атаманның жолына көлденең түсіп жатып алған жок па? Бұлардың соншалык өлермен екенін сонда көрді. Жауып тұрған октан сескенбей, күр колмен шабатын касқыр мінезді казактардан сол жолы шошып калғаны рас. Бір рет солардың қолына түсіп кала жаздап, әрең дегенде кашып кұтылған.

Сол бір күн әлі есінде. Он тоғызыншы жылдын мамыры болатын. Қызылдардың бекіністеріне кайта-кайта шабуылдап, бұзып өте алмай дің келеп шаршап жүрген кез. Мамырдың он алтысы күні атаманның тапсырмасымен жанына жиырма кісі ертіп, казак ауылдарын аралауға шыккан. Максат— кызылдарға көмектесіп жүрген большевик казактарды ұстап, елдің алдында жазалау. Олар —Зұлкарнай, Файзрахман Елеусізов деген ағайынды екеу.

Қазак ауылдарын аралап шыкты. Әлгі екеуді көрдім деген біреуі жок. Жауапка шакырылғандар мылкау адамдай мелшиіп түрады да кояды. Өздеріне таяк өтпейді, солардай кісі, итжанды пенделерді көрсе неғылсын. Мүның шамына, әбден

шаршатты. Шыдап-шыдап келіп шарт сынды. Тастұма ауылында біраз адамды соккыға жығып, айызы канғанша ұрдықіледі, сонан соң калғандарының иманын ұшырып, Есболайға ат кетті.

Есболайда да сол, мелшиген, мөлиген жұрт. Тілі барының бірінің аузына бірі түкіріп койғандай сөйлейді. Акырсаң жымиып күледі, ұрсаң жығылып тұрып тағы күледі. Мыналардың большевик казактарды ұстап бермесіне көзі анык жеткен соң бірнешеуін жазалаудан баска амалы калмағанын түсініп, он шакты адамды өлім жазасына кесіп, түрмеге каматты. Таң атқанша атсады, бәлкім, жанынан корыккан біреу шығар деп ойлаған.

Таң алдында тарс-тұрс атылған мылтык дауысынан шошып оянды. Бөлмеге жүгіріп келген күзетші солдат:

— Құрыдык! Қоршауда калдык! — деді үрейленіп.

— Кімдер? Қызылдар ма?

— Жок, казақтар!

Қолына ерік тисе есіріп кететін сорлы басы ашумен сыра сілтеп жібергенін сонда барып бір-ак білді. Ағып-тұл киініп, жүгіріп сыртка шыкты. Ауылды айғай, шу көміп кеткен. Қараңғыда ештеңені аныктап көре алмады. Бір топ адам бері беттеп келе жаткан тәрізді. Дауыстарына карағанда ашулы.

— Атты ертте! — деп жан ұшыра айкайлады.

— Ат ерттеулі, жоғары мәртебелім!..

— Атыңдар! Ат!..

Қазактардың бетін мылтықпен де қайтара алмады. Олар да қаруланып үлгерген екен. Бұларды кыспакка алып, жан-жақтан кусырып, жакындап келеді.

— Атаңа нәлет! Әлгі жүнді ауызды тірідей ұстаңдар! Енді қайтып кісінемейтіндей етіп піштіріп жіберейік.

Әңгіменің кім туралы екенін түсінген мүның зәресі ұшып кетті. Шылбырын үзіп кетердей үркектеп тұрған бозқасқаны корадан жетелеп шығарды да, карғып мініп, Ақсу кайдың деп тартып отырды. Байкал қалған казақтар киқулап тұра қуды. Боз каска болмаса сол жолы кашып құтылуы кәдік еді. Соңына ілескен үш-төрт серігі алысқа ұзамай, колға түсті. Бұл суырылып шығып, куғыншылардан кара үзіп кетті. Сол шапканнан Ақсуға жетті де, ертесіне екі жүз әскерді бастап, Есболай ауылына атганды.

Қазактардың қолына түсіп калған серіктерін ортада жолда жолыктырды. Бірде-біреуінің адам карар сикы жок, тиыктап

шаршаған. Қазактар барлығын сілейте сабап, жолға алыса жіберіпті.

Біріне-бірі сүйеніп, сүйретіліп келе жаткан серіктерін көргенде, каны карайып кетті. Боз касканы камшының астына алып, екі жүз адамнын алдына озып шыкты. Шапкан күйі Есболайға жетті.

Ауылда кәрі-құртан, бала-шағадан өзге ешкім калмапты. Көзіне кан толып келген бұл ешкімді аяған жок.

— Өрт койындар! Тірі тышкан калмасын! — деп айкайлады да, бала-шағасын жетелеп, кашып бара жаткан әйелге ұмтылды. Құйғытып жетіп келгенде, әйел кілт токтап, жалт карады. Көзі алақтап, капы коркып тұр. Жанынан өте беріп, шауып жіберді. Бытырап бет-бетімен кашқан үш баланы да алыска ұзаған жок. Төртеуінің денесі төрт жерде калды...

Сөйтіп Есболай ауылы лездің арасында кып-кызыл канға бөгіп кала берді... Бірак бұған бола ашуы басылмады. Сол күні Тастұманы да тып-типыл күрпы. Атгы, асты, өртеді...

Сол окиғадан соң нәсілі казак атаулы мұның бетіне ешкім келіп, жолын кескен жок. Сонда да соларға іші жібімей-ак койды. Олардың өзін шын сыйлайтындығына ешкашан сенген емес. Ішін бермей, ішіңе кіріп кететін кулығынан коркып, өзі де жакындамай, оларды да маңайлатпай алыс жүруге тырысты. Бірак тағдырдың арбасы сенің дегенің мен жүрмейді екен. Кеше қаны кайнап, қалшылдап кететін бұл бейбак басына тиісіп, кіріп кетер тесік таппай кысылғанда, солар пана болғанмен, бөтен иісті, жалпак бет, жіпсік көз жат жұрпы жаксы көре алмады...

Бір аяқтан ас ішіп, коян-колтык араласкан соң, жакындасудың орнына жек көру сезімі күшейе түсті. Есіп алғаннан кейін кеудесінің бір түкпірінде өшуге айналған пенделік менмендік кайта тұтанды, өзіне өктемдік көрсетіп, ниенің тұткасын ұстағандай шіреніп, шектен шығып кететін казактарға іштей кіжінетін әдет тапты. Бұлармен жараса алмасын, бірге жүріп опа таппасын әлдекашан түсінген. Пенде баласы жағдайға тәуелді. Осылардың дегеніне көнбеске лажы кәне?! Реті келер, мұның да басына бақ конар. Сонда көрсетер Асадовтың кім екенін.

"Адам үш күннен сон көрге де үйренеді" дейді казак, мұны мазактағандай мырс-мырс күліп. Киімді тандап киіп, үстіне кіршік түсірмей, тап-таза болып жүретін Асадов серінін көзі түрі мынау - мүсәпір. Тыр-тыр касынып, тырк-тырк жел шығарып,

сонысын мактан көргендей тарк-тарк күлетін әумесер казактан кандай айырмашылығы бар?! Монша көрмегеніне, іш киімін тазаламағанына не заман?! Баяғы серілік кұрган ескі күндері есіне түссе, жүрегін сағыныш кернеп, алкымына ып-ыстык жас кептеледі. Өзегіне өксік тығылып, іштей егіледі. Ол бір қайтып келмес бакьпты күндер еді...

Құралайды көзге аткан мергендігіне тәнті болды ма, жоқ әлде, патша армиясының полковнигі деген атағынан каймыкты ма, мұндағылардың көпшілігі Асадовтан ығып жүреді. Айбек те осының аузына қарады, жорыкқа шыкканда, Асадовтың айтканы - заң. Бір рет таңкалдырсаң, Құдайдай табынатындардың табиғатын біліп алған бұл оларды шырк үйірді. Жол білгенмен, жөн білетіндігін көрсетті. Сарбаздарды талай рет кысылшаңнан алып шыкты. Әскери өнерге жетіктігін мылтық ұстаған, дүрмекке ергеніне мәз болып жүрген тобырға әбден мойындатты. Бұл үшін оған көп уакыт керек болған жоқ. Күндердің күнінде негізгі тізгінді өз колына алып, корыкканын ғана сыйлап үйренген тобырды бір шыбыкпен айдарына ешкандай күні калмаған. Өзін көзге ілмей кісімсіп жүрген Айбектің тап тұрып есе қайтаратындығына да сенімді еді.

Ойда-жокта кырсыкка ұшырап, аяғын жаракаттап алды. Енді жаралы аяғын сүйретіп, кайда барып, кімді паналамак? Сенері кім? Мына екеуі ме? Бұлардың күні ертең ыңырсытып та кетпесіне кім кепіл? Қабағы ашылмайтын мына малғұн ағай сенсін?! Пенде баласынан қаймығып, беті кайтып көрмеген басы осыған келгенде, тайсақтап тұрады. Осы кылығына дейін де корланғанмен, колынан келер кайран жок. Анда-санда өзін-өзі қайрайды, тегін адам еместігін дәлелдеуге тырысады, бірақ өтпес пышактың кебін киіп тынады. Карсыласуға, жағаласуға тәуекелі жетпей мысы құриды. Мұның көзіндегі ашу-ызаны Айбек сезік қала ма, ләм-мимсіз тесіліп ұзақ карайды. Бұл амалсыз тұрып, өтірік күліп, көзін алып қашады. Айбектің бірақ жұлқынбайды, көзінің терең інде бұл түсініп болмайтын жұмбақ жатады.

Анненковтан да, тіпті канжарын жаландатып, кез келген уақытта басынды кағып тастауға дайын тұратын Жансұлтаннан да дәл бұлай каймыккан жок еді. Себебі - айла-амалмен ол екеуін де алдай салуға, жылы сөзбен көңілін табуға болады. Мынау басқа. Ешкімге ішін бермейді, ешкіммен шешіліп сырласпайды. Ешкімге сенбейді, әсіресе бұған - Асадовқа деген көңілі бөтен. Патша армиясының тәжірибелі полковнигін көзге ілмейді, тіпті

мүлде менсінбейтіндей сыңай танытады. Баска түгіл, кішынан кан тамған атаманның өзі Асадовпен акылдасып отырушы ма еді.

Рас, алдын-ала бар мәселені шешіп койғанмен, мұны шакырып алып, ойын айтып, пікірін сұрайтын. Ал мына надан казақ басыбайлы құлындай көреді. Бәріне де шыдады. Тірі жүру үшін ғана шыдады. Содан не шыкты акыры? Бүйтіп тірі жүргенше, өлгені жаксы емес пе еді?

Күні кеше кандай еді, бүгін кім? Омбыдағы сұлу кыз-келіншектердің көз құрты болған Александр Асадовты би, құрттап, бұрын өзі адам орнына санамайтын казактарға тәуелді болып жатыр. Енді осыларға жалынады. Ку жаны үшін бұлардың мазағына көнбеске лажы кәне?! Қайткен күнде де калуы керек. Намыс, ар деген тірі адамдарға ғана керек. Өмірі кыл үстінде тұрғанда, намыс жыртып кайтпек? Жоқ, барлык кайға көнеді. Көнуге міндетті.

“Апыр-ау, мына тұйыктан шығар жол бар ма? Әлде бір кияндағы таудың куысында калып, ит-құска жем боламын ба?” — деп ойлады Асадов көзін ашып алып. “Мына ит мелшиіп неғып отыр”. Айбектің ойын окымак ниетпен тесіліп ұзақ карады. Бірак оның күреңіткен жүзінен тіршілік нышанын көре алмады. Тастан кашалған мүсін тәрізді, кірпік какпайды. Бір сәт ол осы калпымен-ак төңірегіндегілердің калт еткен кимылын көріп отырған секілденіп кетті. Асадов көзін жұмып, кайта ойға батты. Бірак үміті тұтанбады. Сұрапыл күдік жан-жақтан анталап келіп, камап алған.

Қытайға асу үшін солдаттар каптап жүрген елді мекен аркылы эту керек. Олардың ай бағып, карап отырмасы анык. Қарсыласса, кыңсылатып атады да тастайды. Алды да, арты да жабық. “Көп ұзамай кайтып келемін”, — деген Анненковтың ұшты-күйлі жоғалды. Алғашкы жылдары ойда-жокта сап ете түсетіндігіне шәк келтірмейтін. Атаман талай рет түсіне де кірді. Оның айырылысар сәттегі сөзі мен тәтті түстерді жұбаныш етіп, алданып жүре беріпті. Сөйтіп үмітінің күлі бір күнде көкке ұшты. Анненковтан да, басқасынан да күдерін үзді. Тіпті оның жер басып, тірі жүргеніне күмәнді. Тірі болса кайда жүр? Міне, жетінші жылға айналып барады, әлі хабар жок. Алты жыл көзді ашып жұмғанша өте шыкты. Күні кеше сиякты емес пе еді?

Бір жарым жыл дегенде Черкасск корғанысын әрең алды ғой.

“Осыдан жеңіске жетсем, Лепсі уезінде жорға ала қашкан

калдырмаспын”, — дейтін атаман уәдесінде тұрды, колға түскендерді атты, асты. Тузов деген комиссарды тірідей өртеп жіберді. Өзі лапылдап жанып жатқан жігітке карап, өмір бойғы максаты орындалғандай рахаттанып турды-ау. Сол жолы баска түгіл, мұның да жаны түршікті. “Ешкашан да жүре тіксінбейді”, — деп ойлаушы еді. Жалғанда өртенген адамға карап тұрудан өткен коркынышты ештене болмайды екен. Шыдай алмай: “Борис Владимирович, көңірсіп кетті ғой” — дегені есінде. Атаман мырс күліп: “Комиссарлар отка жаксы жанады, Саша”, — деген. Мырс күлгенмен, Анненковтың жүзі жылыған жок еді. Өз ісіне айызы канған, риза болғандай көзі күлдіп тұр. Сол сәтте мұның - Асадовтың жүрегін сұрапыл үрей аямай шалған. — “Жалындап сөйлейтін хайуанның жалындап жанғаны керек маған. Солай, Александр Федорович. Мен бір жарым жыл бойғы үйкысыз түндерімнің, қысқасы, ең бегімнің нәтижесін тамашалап тұрмын”. Анненковтың соншалык катыгездігіне түсіністікпен қарады. Адам анасынан ондай болып тумайды. Пенде баласы жағдайдың жетегінде жүріп ашылады, ашынады. Максатқа жету үшін шектен де шығып кетеді. Өзінің басынан артық, астың камы үшін не істемеді дейсің.

Содан Черкасскіні тып-типыл етіп құрткан соң, атаманның далалық дивизиясы Верныйға карай ұмтылған. Өзінің, басканың да түпкілікті жеңіске жететіндігіне күмәні бар ма еді?! Он бес мың кылышы бар атаманның өзі де, бәлкім, сенімді болтан шығар. Бірак Гавриловкаға такап калғанда, кызылдардың тегеурінді күшіне тап болып, кейін шегінді. Кызыл армияның өлген-тірілгеніне карамайтын ашулы тобы өкшелеп кууда отырды. Анненковтың аман калуды ойлап, тоскауылға ұмны бас етіп, бір полкты калдырып, алды-артына карамай безгендегі максатын, әрине, білген жок. Білсе, кала ма?!

Айырылысар күнгі атаманның кейпі әлі көз алдында. Әншейінде сәнімен киініп, үстіне кылау түсірмейтін, тығынан жымыскы күлкі үзілмейтін Анненковтың кейпі кісі танымастай өзгерген, сакал-мұрты өсіп, көзіне кан толып, кызарып кетіпті. Атаман кинала жымиып келіп, капсыра құшактай алды. Оның кұшактап тұрып, сыбырлай айткан сөзін де ұмыткан жок. Өле өлгенше ұмытпайды. Ендігі калған жалғыз жұбанышы сол бір жалғыз ауыз сөз. “Келемін, Саша! Тірі жүрсем, сені далаға тастамаймын! Біз Россияны ешкімге жәбірлетпейміз. Біздің даусымызды бүкіл әлем еститін болады әлі. Күт, Саша!”

Бұтан дейін ешкімнен каймыкпай, бас имей, намысына жасты етпей көтеріп ұстаса. Колчак, Деникин және тағы да баска осылар сиякты алтын иыктардың әлдекашан мүрдем кеткенін, енді кайтып бас көтере алмасын біле тұра каруын тастамаса — атаманның сол сөзіне шын сенгені емес пе еді. Сол сарка сүйер аскар тауы, адасканда, жол сілтер жарык жұлдызындай болтан жок па!? Алты жыл бойы үміттенді. Алты жыл бойы азашекті. Егер бұлай боларын білсе, азапка түсіп несі бар? Кемін деген Анненков қайда жүр? Қайда? Не хабары, не өзі жок. Өлі екенін де, тірі екенін де білмейді. Оның жолын тосудан-ак шаршады. Атаманның бір күні сұрапыл күшпен келіп, Кеңестің өкім шанын кағарына, көңіл кұндағына бөлеген арманын жүзеге асыратындығына имандай сенді той. Сол сенім өзінтерідей болашактан, бакытты гұмырдан үмітгендірді. Қаншама түсіп, катты созылып жің ішкергенмен, ешкашан үзілместей көрінетін сол үміт алты жыл бойы сүйреді. Алты жыл!.. Алты жыл бойы көрмегені калды ма?.. Атаманнын бұйрытымен бір полкты баскарып, тоскауылда калды да, кызылдардың сұрапыл шабуылына жөнді карсылык көрсете алмай, кейін шегінді. Ту сыртынан тиген соккыдан есеңгіреп, енді карсылык көрсетуді емес, аман калуды ойлап, бір бүйірлей қашты. Кызылдар өкшелеп калмады. Кербұлакка жете бере, тэты да кызылдардын тоскауылына тап болып, бір полктың тоз-тозы шыкты. Жиырма шакты адаммен коршаудан сытылып шытып, алды-артына карамай, шыгыска карай безді. Бас-аяты бір айдың ішінде көрмегені калмады той, қалмады. Соңына ергендердің тоз-тозы шытып, басы ауган жакка босып кетті, біразы окка ұшып, Игорь Бобров екеуі каңгырып жүріп, арып-ашып Кулыктауына жетті. Егер осы тауда Жантайдың колына түспесе, шекарадан өтіп кеткенше тоқтамасы анык еді.

Жантай екеуі көп кинаспай сыйласып, үндеспей ұтысат болтан. Ұлты баска детенмен екеуінде бір ұксастык бар еді. Сол себепті ме екен, тілдері баска болганмен, бір-бірін тез түсінетін.

Өз елі кыргыздарга бір аягын шайнатып алып, кынсыпа кашкан Жантай Кулык тауының куыс-куысын паналап, казактардың берекесін кашырып, бүлік салып жүр екен. Іздегенге сұратан деген. Жантайдың тірлігі Асадовтың колайына жакты. Күндіз куыс, жыкпылы көп тауда тыгылып жатады да, озк байланысымен атка мінеді. Үзыннан ұзак шүбатылып жаткан салкар таудын екі капталындагы Жылысай, Үзынбұлак, Бөлексаз,

Кеген, Шыбышы секілді казак ауылдарын қайта-кайта дүрліктіріп, тонап, бұлардың айызы канды. Соңғы жылдары жеңілістен көз аша алмай, әбден ашынған бұл колері катиген соң канына карайып, тым катыгез болып кетті. Қолынан атын ешкім жок. Асадов дегенде казактардың төбе шашы тік тұратын!

Бірак оның дәурені ұзакка созылмады, абайламай жүйрігі арандады — Жантай екеуінің арасына жік түсті. Бетіне тірі адам келмеген Жантайға тісін көрсетемін деп мойнын үзіп ала жаздады. Ешкашан ешкімге есесін жіберіп көрмеген сорлы басы карсыласканмен, кайрат көрсете алмасын, әлсіздігін біле тұра жеңілісін мойындауға арланды. Жалған намыстын жетегіне еріп, жығылмаспен жағаласып, омакаса құлады. Сол бір кесіне түссе, жаны түршігеді...

Кінәлі өзі болғанмен, жазаланған — баска. Әлгілер мұны шошындыру үшін жалғыз калған серігін азапка салды; Бобровты карсы алдына сүйреп әкеліп, құлағын кесіп алды. Ақырып тұра ұмтылып еді, үш-төртеуі жабылып, карағайға байлап тастады. Сонан сон, Бобровты шыркыратып отырып, көзін ағызып жіберді. Бұл өмірінде дәл сондағыдай шошынбас. Өзінен кашты, тоны айналып шығып кетердей аларған тана көзін алмай, бір бүйірін таянып, талтайып тұрған Жантайға құлдык ұрып, жанында келді. Кінәсіз бейшараның ку жанын кия гөр деуге кана оқталғанмен, тілі икемге көнбеді. Қу жанына сауға сұрап шырылдаған Бобровтың шыңғырған үні миын шакты. Оған тура карағысы келмей көзін жұма койған. Кенет мұрнының тұсы ызз ете қалды. Көзін ашып алды, дәл жанында темекісін бұрқыратып, дәу кара отыр екен. Мұның бетіне түтін салып, ыржиып күлді. Көзін кайта жұмғаны сол еді, оң жак бетіне темекінің шоғын басып алды.

— Көзінді жұмба, мырза, - деп күлді. — Серігің ақсапыр.

Көп кешікпей Игорь Бобровтың кебін киеріне шүбәсіз еді. Қу жаны мүрнының ұшына келді. Тек аман калуды ойлады. Пенде шіркін ку жаны үшін бәріне көнеді екен. Қорқынышпен бетпе-бет келіп калғанда, ар, ұят, намыс дегенді лақ тастайды екен. Бұлар әлсіздердің алданышы ғана екен. Соны ұқты. Қорыкканынан еңіреп жылап жіберді.

Жантай дәу карата иек қағып еді, ол корбандап келіп, колын шешті. Қу жаны үшін Жантайға карай емпендей ұмтылды. Ұмтылып келіп, “әміршінің” аяғына жығылды. Бірақ жібіген жок, кайта түсі бұзылып кетті. “А-а, атаннын көрі! Орыстар да

аякка жығыла біледі екен-ау” деп, ең бектеп аяғын шұқакка ұмтылып келе жатканда, тұмсығынан былш еткізіп те жіберді. Мұрнынан кан сау ете түсті. Қаншама ызаланып тұрды да, басын көтеріп, “әміршіге” тура карауға каймыкты.

- Ай-й, атаңның көрі! - Дәу кара акырып келіп, дойыр камшыны онды-солды сілтеді-ай келіп. Үрейдің шеңгеліне түскен бейшара бүк түсіп, үн-түнсіз жатты да койды. Кенет Жантайдың әлдекімге иек акканын байкап калды. Бірден түсінді. Басын шалт көтеріп алды. Қауға сакал Бобровтың басын кайырып, тамағын орып жіберді. Дәті шыдамай, қос алаканымен бетін жаба койды. Содан орнынан тұра алсашы. Екі аяғынан жан кетіп калғандай, Жантай жанына келгенде де, бүк түсіп жаталды.

- Атаңнын көрі, сары орыс, менің әзілім ұнай ма? - деп сұрады ол. Қалшылдап жаткан мүның тілі икемге келмеді...

Иә, қоркыныш жағымпаздыкка, өтірік айтуға, зымияндыкка мыктап үйретті. Қу жаны үшін амалсыз жағымпаздап, өтірік айтты, әредік-әредікте жігітгік намысы оянғанда, зымияндыкта жасап жүрді. Сөйтіп Жантайдың жанында өткен бірнеше жылдың ішінде мінез-құлкы, болмысы өзгерді. Бұрын ешкімнейыл жимайтын, кезі келгенде катыгез де бола білетін, көңілі түскен кісісіне жаксылыкты үйіп-төгіп жасай салатын бұлжаншак, жасык, күйрек болып алды. Аяк астынан өзінен-өзі шакылдап, бакырып-шакырып құтырып кететін әдет тапты. Бірак калшылдағанмен, колынан түк келмейді, намысын таптатан жанга айбат шеккеннен баска кылар кайраны болмай дің кескі күриды. Жұрттың көзінше карымта кайтара алмағанмен, өзіне зиянат жасағандардың бірде-біреуін жазасыз жіберген жок. Ол кезде жортуыл-жорык деген көп болушы еді. Жантай мұны кұйын басып отырғызбай куа береді. Жантайға кеткен кегін баскадан — тыныш жаткан елден алды. Нарынкол, Кеген өңіріндегі халык Асадов десе жан алғыш келе жаткандай үрейленетінке жетті. Ешкімді аяған жок. Мұны катыгездік деп емес, тәлкекке түскен Ұлы Отанының намысын жыртқан орыс баласының міндеті түсінді. Әлі де солай ұғады. Өйткені, мұның іштей, карсы шыккандар ғана емес, Кеңес өкіметіне тілеулестердің барлығы да Ұлы Россиянин - Асадовтың отанынын кас дұшпаны. Оны сөзді Анненков кайталап айта беруші еді.

“Жантай кайда жүр екен?”

Асадовтың ойы сан-сакка жүгірді. Жантайдын шекарадан асып кеткеніне күмәні бар, өйткені ол өкіметке карсы кыжынап,

карсылык көрсетіп жүрген адам емес. Ол — ел тонаушы, ұрлыкпен күн көріп жүрген, уайымы құлкын камынан аспайтын, аңкаста болғанмен, санатта жок біреу. Асадов кара басының ғана камын ойлаған тоғышар болса кекірігі азып, дүниенің рахатын көріп, Жантайдың жанында жүре берер еді. Онымен максаттас болмағандыктан, ретін тауып кашып кетті. Кдшып жүріп Айбектің тобына косылды. Содан бері бір жыл өтті. Бұл Асадовтың өміріндегі максатсыз өткен ең бір ауыр жыл болды. Жорык-жортуылға үйреніп калган сорлы басы бір жыл бойы жанын қоярға жер таппай, әбден мазасызданды, түрмеге қамалғандай күй кешті. Белгілі тұрақ мекені жоқ, кызылдардың карасы көрінсе, алды-артына карамай кашады, күші асып тұрса да карсыласпайды. Сондай сәтте Асадов ызадан жарылып кете жаздайды. Кейде намыс жыртып, Айбекке катты сөздер айтып жағаласа кеткісі келетіні де рас. Ашуы тұтана бастағанда, құлағына Игорь Бобровтың шыңғырған ашы дауысы сапылык жетеді де, жүрегін үрей билеп, ку жанын коярға жер таппай тыпырлайды.

Сол үн казір де құлағына талып жетті, селк етіп, көзін ашып алды. Бүкіл денесін діріл билеп, калшылдай бастады. Ауа жетпегендей, тынысы тарылды. Біразға дейін жүрегін усыз шымшылаған үрейден арыла алмай, ащы айкай құлағына шаншудай кадалып, берекесі кетті. Бағжандагі жартаққа сүйеніп, кыбыр-қимылсыз отырған Айбекке карады; жүзінде бұл үрейленетіндей ештеңе жок екен.

Кірпік какпайды, езу тартпайды, козғалмайды. Уайым, кайғысыз жан тәрізді, казіргі халіне еш кынжылмайтыны сыңайлы. Оның төрт құбыласы тең кісідей мамыражай отырысына Асадовтың жыны келді.

“Баяғы күнім болса, мына наданды сүмбінің астына алып, тәубасына келтірер едім. Мен бұдан құл жасар едім”, — деп ойлады. Артынша-ак ол күннің келмеске кеткенін, Айбекті ешкашан да құл ете алмасын түсініп, карадай көңілі бұзылды. “Әттең, атаман кайтып келгенде...” — деп, күбірледі. Жұдырығын тастай түйіп, таңғажайып ерлік жасардай құшырланды. “А-й-й!” — деп кіжіне тістенді. Бейкам отырған Айбек жалт карады. Мерген де көзін ашып алды. Саскалактаған Асадов жаралы аяғын сипалап, кинала ыңырсыды.

Басын бері бүрған Айбекке күйініп отырған Асадов карады, екеуінің көзі токайласты. Әдепкіде Айбек оның мұнымен